

TERMIN VA TERMINOLOGIYA BERILGAN TA'RIFLAR

D.U. Mirsagatova

*UzDJTU Tarjimonlik fakulteti Ingliz tili tarjima nazariyasi kafedrası
katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikning muhim qatlami xisoblangan termin va terminologiya haqida muhim ma'lumotlar hamda olimlarning ta'riflari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Termin, terminologiya, definitsiya, atama, istiloh, maxsus leksika, professionalism, sinonimiya, omonimiya, fan tili, interpretatsiya, substansional, funksional, dervatsion, semantik va pragmatik prinsiplar.

Аннотация. В данной статье анализируются важные сведения о терминах и терминологии, составляющих важный пласт лингвистики, а также определения ученых.

Ключевые слова: термин, терминология, определение, термин, термин, специальная лексика, профессионализм, синонимия, омонимия, научный язык, интерпретация, содержательные, функциональные, деривационные, семантические и прагматические принципы.

Annotation. In this article, important information about terms and terminology, which are an important layer of linguistics, and definitions of scientists are analyzed.

Key words: term, terminology, definition, term, term, special lexicon, professionalism, synonymy, homonymy, scientific language, interpretation, substantial, functional, derivational, semantic and pragmatic principles.

Mazkur maqolamda termin va terminologiyaga nafaqat ona tilimizdagi, balki boshqa tillardagi berilgan ta'riflar bilan sizlarni tanishtirmoqchiman. Bu bilan termin va terminologiyaning amaliy va nazariy xususiyatlarini yanada teranroq anglashga xizmat qiladi degan umiddaman.

Abdullaeva Sh. N. "G'aznachilik sohasida qollaniladigan moliyaviy-iqtisodiy terminlarning chog'ishtirma tadqiqi" nomli dissertatsiyasida quyidagicha fikrlarni uchratishimiz mumkin:

"Termin" tushunchasiga yuklangan mazmun quyidagicha belgilarga asoslanadiki, bular terminlarni umumiste'moldagi so'zdan farqlash uchun yetarli deb o'ylaymiz:

1) termin – umumadabiy tilning maxsus vazifa bajaruvchi bir turi bo'lmish ishlab chiqarish, fan va texnika tiliga mansub lisoniy birlik, bir so'z yoki birikmadir;

2) termin – konkret narsa-predmet, ashyo, mavhum tushunchalarning maxsuslashtirilgan nomidir;

3) termin uchun muayyan ta’rif (definitsiya) zaruriydirki, uning yordamida tegishli tushuncha mazmunini aniqroq ifodalash, tushunchaning birini ikkinchisidan chegaralab ajratish imkonini beruvchi, ayni mahalda ma’lum tushunchani muayyan tasnifiy qatorga joylashtirishga yo’l qo’yuvchi, farqlovchi belgilarni ravshanroq ko’rsatish mumkin.

Demak, terminologiya muayyan fanning tushunchalar tizimi bilan o‘zaro munosabatda bo‘lgan terminlar jami sifatida ta’riflanadi. Har qanday tushunchalar tizimiga muayyan terminlar tizimi to‘g‘ri keladi. Terminologik tizimlar fan taraqqiyoti bilan birgalikda rivojlanib boradi.

Terminlar umumiste’ moldag so‘zlardan farqli ravishda joriy qilinib ularning qo‘llanishi ma’lum darajada nazorat ostida bo‘ladi. “Terminlar paydo bo‘lib qolmaydi”, aksincha, ularning zaruriyati anglangan holda “o‘ylab topiladi”, “ijod qilinadi”. Masalan, bo‘lajak iqtisodchilarning yozma yoki og‘zaki nutqida kartel, kliring, tovar oboroti, mayda mulkchilik, mablag‘ ajratish, renta kabi tor doiradagina qo‘llaniladigan terminlar ishlatilishi tabiiy bir holdir. O‘z-o‘zidan ayonki, bu xildagi terminlar iqtisodiyotdan uzoqroq biror kasb egasining nutqida ishlatilmaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyot sohasining qator terminlari ham borki, ular muayyan til egalarining deyarli barchasi nutqida bab-baravar ishlatilaveradi: Bozor, mol, savdo, savdo-sotiq, pul, haridor, bozorchi, olib-sotar, chayqovchi kabilar shular jumlasidandir.

Ta’kidlash lozimki, nafaqat iqtisodiyot balki fan-texnika, ishlab chiqarishning xilma-xil soha va terminlar majmui, ya’ni yig‘indisi terminologiya deb ataladi. Masalan, matematika terminologiyasi, tibbiyot terminologiyasi, iqtisodiyot terminologiyasi va boshqalar.

Termin grekcha terminus so‘zidan olingan bo‘lib, chek, chegara degan ma’noni bildiradi. U fan-texnika, qishloq xo‘jaligi, san’at va madaniyat sohasiga xos soz’ hisoblanadi. Terminologiya – terminlar haqidagi ta’limot va terminlar majmui degan ma’nolarni anglatadi¹.

Termin so‘zi o‘rnida ba’zan atama, istiloh so‘zlarini ishlatish hollari uchray turadi. Ammo bu to‘g‘ri emas. Atama bu to‘g‘ri emas. Atama termin so‘ziga nisbatan tor tushunchani ifodalaydi. Istiloh so‘zi esa arabchadir. Uni xalq tushunmaydi va meyorga aylangan emas. Terminologiya masalalari hamisha tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib kelgan. Chunki terminlarning sohalar lug‘aviy qatlamlaridagi o‘rni va vazifasini belgilash, tushunchaning mazmun-mohiyatini to‘g‘ri anglash imkonini beradi.

Terminologiyaga bag‘ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, definitsiyaga ega bo‘lgan va, asosan, nominativ funktsiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi.

A. Reformatskiy terminga ta’rif berar ekan, “... terminlar. – bu maxsus so‘zlardir” degan xulosaga keladi.

A.V. Kalinin muayyan fanlar va kasbkorlikda ishlatiladigan so‘zlarni “maxsus leksika” deb ataydi va uni ikki guruhga ajratadi. 1. Maxsus leksikaga, birinchi navbatda, terminlar kiradi. 2. Maxsus leksika tarkibiga terminlardan

tashqari professionalizmlar ham kiradi. U o'z fikrini davom ettirib, "Termin bilan professionalizmlar o'rtasidagi farq shuki, termin bu muayyan fan, sanoat sohasi, qishloq xo'jaligi, texnikadagitamomila rasmiy bo'lgan, qabul qilingan va qonunlashtirilgan biror tushunchaning ifodasidir, nomidir, professionalism esa biror kasb, mutaxassislik, ko'pincha jonli tilde tarqalgan, aslini olganda, tushunchaning qat'iy, ilmiy tavsifiga ega bo'lmagan yarim rasmiy so'zdir" – deydi.

R. Doniyorov bu fikrga e'tirozan, "Bunday qat'iy da'vo, aslini olganda, tilni sinfiy deb hisoblagan ayrim "olim"larning qarashlari davomidir demak, xatoga yo'l qo'ymaymiz" deya munosabat bildiradi.

H. Jamolxonov terminga munosabatda bo'lar ekan quyidagicha yozadi: "Terminlar fan-texnika, adabiyot, san'at va boshqa sohalarga oid ixtisoslashgan, qo'llanishi muayyan soha bilan chegaralangan tushunchalarni ifodalaydigan nominativ birliklardir: gulkosa, shone (botanikada); to'rtburchak, kvadrat (geometriyada); ega, kesim (tilshunoslikda); qofiya, turoq, vazn (adabiyotshunoslikda) kabi".

Terminologiyaning rivojlanishi, boyish yo'llari har xil: boshqa tillardan so'z olish, yangi so'z yasash, ayrim fannatik kategoriyalarning leksikalashuvi, so'z birikmasining semantik bir butun holga kelib qolishi va boshqa bugungi kunda o'zbek terminologiyasining boyish, asosan, boshqa tillardan so'z olish va ichki so'z yasash hisobiga ro'y bermoqda. U yoki bu soha terminologik tizimining barqarorligini belgilovchi asosiy omili uning tartibga solinganligi va muntazamligidir.

Terminologiyaning o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Masalan, umumadabiy tilda sinonimiya, omonimiya va ko'p ma'nolilik tilning boyligi bo'lsa. Terminologiyada bular salbiy hodisa hisoblanadi. Masalan, birgina tushunchani ifodalash uchun o'zbek tilida yarim o'tkazgich – chala o'tkazgich – nim o'tkazgich terminlari qo'llanmoqda. Bu, o'z navbatida, o'qish, o'qitish va axborot almashish jarayonini qiyinlashtiradi. Shu sababli ham terminologiyasi ma'lum darajada barqarorlashgan barcha tillarda terminlar doimiy tartibga solib turiladi. Tartibga solish ma'lum terminologik me'yorlar asosida amalga oshiriladi. Terminologiyaning rivojida fan sohaslariga oid maxsus lug'atlarni nashr qilib turish ham muhim ahamiyatga ega.

Hamidulla Dadaboyevning "O'zbek terminologiyasi" kitobida ham quyidagicha ta'riflarni uchratishimiz mumkin: Fan tili umumadabiy tilning funksional sistemalaridan biri sifatida jonli so'zlashuv tili va badiiy adabiyot tili tushunchalari bilan bir qatorda turadi. Fan tili millatning umumadabiy tili asosida shakllanadi va rivojlanadi. Shu bois fan, ilm tili poydevorini umumadabiy tilning leksikasi, so'z yasalishi va grammatikasi tashkil qiladi.

X. Xyuellning qayd etishiga ko'ra, terminologiya muayyan fanga oid terminlar yoki texnika sohasida qo'llanadigan so'zlar yig'indisidir. Biz terminlar ma'nosini qayd etish orqali ular ifodalaydigan tushunchalami ham qayd etamiz (Whewell, 1967).

Termin so'zini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunoslar (logiklar) uchun termin-aniq obyektga tegishli tavsif (yoki tavsiflar) yig'indisini

nazarda tutuvchi va unda tatbiq etiluvchi so'z hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan so'z termin bo'lishi mumkin.

Fan va texnikada termin sun'iy o'ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so'z sanaladi. Bunday so'zlarning qo'llanish sohasi u yoki bu ilmiy maktab vakillari tomonidan aniqlashtiriladi yoxud chegaralanadi. Umumtil tenninlaridan farqli o'laroq, ilm-fan, texnikaga xos terminlar iyerarxik birliklar sifatida terminologik sistemalarga birlashadi, ular o'z ma'nolariga faqat ayni sistema ichida erishadi, bu sistemada ularga mantiqiy (tushunchaga oid) terminologik may don mos keladi.

Termin va terminologik leksika tushunchalarini bir-biridan farqlash zarur. Terminlarning qo'llanish, tarqalish ko'lami muayyan terminologik sistema bilan cheklangan bo'lib, ular insonning faoliyati doirasidagi aniq uslubda harakat qiladi, voqelanadi. Terminologik leksika o'z tarkibiga tor mutaxassislik doirasidan ommaviy muloqot doirasiga ko'chgan noprofessional nutqiy kontekstda keng qo'llanadigan so'z va so'z birikmalarini qamrab oladi. Umumadabiy til doirasiga o'tgan termin o'z terminologiyasi, terminologik maydoni va sistemasidan yiroqlashadi, terminlik xarakteristikasidan ajralib qoladi. Termin ta'rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko'pdan-ko'p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta'riflarda termin maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifodalovchi so'z yoki so'z birikmasi tarzida tavsiflanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Abdullaeva Sh. N. "G'aznachilik sohasida qollaniladigan moliyaviy-iqtisodiy terminlarning chog'ishtirma tadqiqi" Avtoreferat.diss...kand.filol.-Toshkent, 2018.-Автореф. –22 b.
2. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari.–T.: Fan, 1982.
3. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания,- М.: Наука, 1977.
4. Hamidulla D. "O'zbek terminologiyasi". Toshkent: Yoshlar Nashriyot uyi, 2019.
5. Рахмонов, Азизхон Боситхонович. "Функции и этапы организации самостоятельных работ в языковых вузах." Образование, воспитание и педагогика: традиции, опыт, инновации. 2020.
6. Рахмонов, Азизхон Боситхонович. "ОСНОВНЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ЯНА АМОСА КОМЕНСКОГО." Universum: психология и образование 4 (106) (2023): 19-21.
7. Rakhmonov, A. B. "IMPORTANT FACTS, DISADVANTAGES AND NECESSARY FACTORS IN DISTANCE LEARNING METHODOLOGY." Вопросы педагогики 8-2 (2020): 7-9.
8. Abduganieva Researcher, Djamilya. "Some Methods of Teaching Consecutive Interpreting in the Situational Conditions." Philology Matters 2019.4 (2019): 145-156.